Department :- Ayurved Samhita & Siddhant

Topic :- Srotas

Ayurvedic Srotas Concept

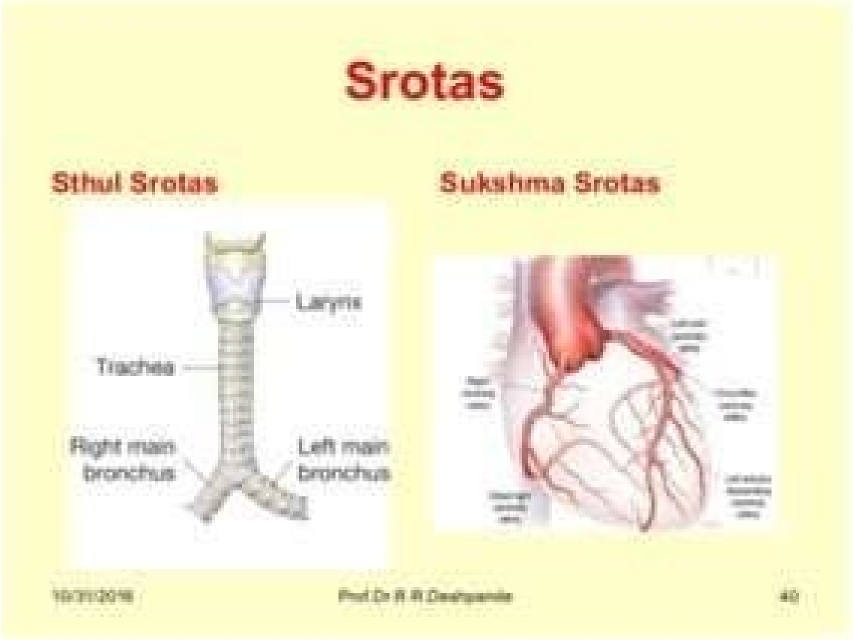

- Presented By – Prof.Dr.R.R.Deshpande (M.D in Ayurvdic Medicine & M.D. in Ayurvedic Physiology)
- www.ayurvedicfriend.com
- Mobile – 922 68 10 630
- professordeshpande@gmail.com

Special Thanks

- For Help in Sandhi Vigraha of Sanskrit Schlok
- Dr.Yogita Jamdade ,HOD ,Siddhant Dept ,CARC
- Dr. Divyashree K S ,CARC
- Dr. Chinmay Phadke ,CARC

References

- Charak –Viman Sthana Chater 5 –Sroto Viman – Schlok 10 to 12
- Pradoshaja Vyadhi – Charak Sutra 28 –Schlok 9 to 19
- Chikitsa --- Charak Sutra 28 – Schlok 25 to 30

Concept of Srotas

- Srotas concept – very important in Ayurveda
- Srotas = ख 'Kha'
- Kha vaigunya – important part in the pathology of any disease.
- Srotas is a channel or hollow space.

- In the human body – n number of micro and macro channels exist.

- Macro channels – ET, Trachea, lumen of intestines

- Micro channels – lumen of capillary, semi permeable membrane of the cell

Important Srotas

- All though innumerable Srotas exists,
- For practical purpose 13 Srotas are important.

- 3 of vital elements – Prana, Anna, Udaka
- 7 of body tissues – Sapta Dhatu
- 3 mala – Purisha, Mutra, Sweda

- No mention of Srotas of Dosha- because they are all pervading and exist at each cell

Difference in Charaka and Sushruta

- Acharya Sushruta explained 11 Srotas
- Not mentioned Asthivaha, Majjavaha and Swedavaha Srotas
- But explained Artavavaha Srotas
- Acharya Charaka has mentioned 13 Srotas, not mentioned Artavavaha Srotas

Purpose of Srotas

- Common functions of Srotas :

➢ Utpatti – Manufacturing/Creation
➢ Parinamana – Transformation/Metabolism
➢ Vahana – Transport
➢ Utsarjana – elimination of waste

Pathological Aspect of Srotas

- Two types:

- Sroto Vaigunya – Structural Damage
- Sroto Dushti – Functional Damage

Causes of Sroto Vaigunya

- Congenital
- Traumatic
- History of previous illness

Common causes of Sroto Dushti

आहारश्च विहारश्च यः स्यात् दोषगुणैः समः|
धातुभिः विगुणश्चापि स्रोतसां स प्रदूषकः||२३||

The food and Regimen which are similar to the qualities of Dosha and which are opposite to the qualities of Dhatu are the causes of Srotodushti.

Common clinical features of Sroto Dushti

अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा|
विमार्गगमनं चापि स्रोतसां दुष्टिलक्षणम्||२४||

- Ati pravrutti – excessive formation – ex – Atisara
- Sanga – obstruction – malavashtambha
- Sira granthi – Thrombus –coronary/renal/cerebral
- Vimarga gamana – diversion from normal tract – petechial haemorrhages

Causes of Prana vaha Sroto Dushti

क्षयात् सन्धारणात् रौक्ष्यात् व्यायामात् क्षुधितस्य च|
प्राणवाहीनि दुष्यन्ति स्रोतांसि अन्यैश्च दारुणैः||१०||

Causes of Prana vaha Sroto Dushti

Sr .No	Sanskrit word	English	Remark
1	कषयात Kshayat	Wasting or weight loss	
2	सधारणात Sandharanat	Suppression of natural urges	
3	रौकषयात Raukshyat	Dryness due to faulty food & life style	
4	वयायामात Vyayamat	Excessive Exercise – Physical stress	
5	कषधति Kshudhita	Undernourishment	
6	सरोतासि अनय : च दारण : Srotansi Anyahi	Such other harmful regimens	Darunaihi iti karmabhihi

Clinical Features of Prana vaha Sroto Dushti

तत्र प्राणवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं महास्रोतश्च,
प्रदुष्टानां तु खलु एषाम् इदं विशेषविज्ञानं भवति;
तद् यथा- अतिसृष्टम् अतिबद्धं कुपितम् अल्पाल्पम् अभीक्ष्णं वा
सशब्दशूलमम् उच्छ्वसन्तं दृष्ट्वा प्राणवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानि इति
विद्यात्।

Lakshana

- Atisrushta – increased respiration
- Ati baddham – difficulty in respiration
- Kupitam- aggravated respiration
- Alpa alpam- slow respiration
- Sa shabda – with sound
- Sa shoola- with pain
- Ucchvasanatam – breathing

Causes of Udak vaha Sroto Dushti

औष्ण्यात् आमात् भयात् पानात् अतिशुष्कान्नसेवनात्।
अम्बुवाहीनि दुष्यन्ति तृष्णायाः च अतिपीडनात्॥११॥

Causes of Udaka vaha Sroto Dushti

Sr .No	Sanskrit word	English	Remark
1.	औषणयात Oushnyaat	Excessive heat	
2.	आमात Amaat	Ama	
3.	भयात Bhayaat	Fear	
4.	पानात Paanaat	Excessive alcohol intake	
5.	अति शषक अनन सवनात Ati shushka anna sevanaat	Intake of Dry food	
6.	तषणाया : अति पीडनात	Suppression of urge of thirst	

Clinical Features of Udak vaha Sroto Dushti

उदकवहानां स्रोतसां तालुमूलं क्लोम च, प्रदुष्टानां तु खलु एषाम् इदं विशेषविज्ञानं भवति; तद् यथा–जिह्वा-तालु -ओष्ठ- कण्ठ- क्लोम शोषं,पिपासां च अतिप्रवृद्धां दृष्ट्वा उदकवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानि इति विद्यात्।

Causes of Anna vaha Sroto Dushti

अतिमात्रस्य च अकाले च अहितस्य च भोजनात्
अन्नवाहीनि दुष्यन्ति वैगुण्यात् पावकस्य च॥१२॥

Causes of Anna vaha Sroto Dushti

Sr .No	Sanskrit word	English	Remark
1.	अकाल अतमितर भोजन Akaale ati maatra bhojana	Excessive eating at improper times	
2.	अहति भोजन Ahita bhojana	Unhealthy food	
3.	पावक वगणय Paavaka vaigunya	Improper digestive fire	

Clinical Features of Anna vaha Sroto Dushti

अन्नवहानां स्रोतसाम् आमाशयो मूलं वामं च पार्श्वं, प्रदुष्टानां तु खलु एषाम् इदं विशेषविज्ञानं भवति; तद् यथा–

अनन्नाभिलषणम् अरोचकविपाकौ छर्दि च दृष्ट्वा अन्नवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानि इति विद्यात्।

Mula Sthana of Srotas

रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं दश च धमन्यः।

शोणितवहानां स्रोतसां यकृत् मूलं प्लीहा च।

मांसवहानां च स्रोतसां स्नायु: मूलं त्वक् च।

मेदोवहानां स्रोतसां वृक्कौ मूलं वपावहनं च।

अस्थिवहानां स्रोतसां मेदो मूलं जघनं च।

मज्जवहानां स्रोतसाम् अस्थीनि मूलं सन्धयश्च।

शुक्रवहानां स्रोतसां वृषणौ मूलं शेफश्च।

Sroto Dushti = Dhatu Pradoshaja Vyadhi

प्रदुष्टानां तु खलु एषां रसादिवहस्रोतसां विज्ञानानि उक्तानि विविधाशितपीतीये; यानि एव हि धातूनां प्रदोषविज्ञानानि तानि एव यथास्वं प्रदुष्टानां धातुस्रोतसाम्।

Causes of Rasa vaha Sroto Dushti

गुरुशीतम् अतिस्निग्धम् अतिमात्रं समश्नताम्।
रसवाहीनि दुष्यन्ति चिन्त्यानां च अतिचिन्तनात्॥

Causes of Rasavaha Sroto Dushti

Sr .No	Sanskrit word	English	Remark
1.	गर भोजन Guru bhojana	Food which are heavy	
.2	शीत भोजन Sheeta bhojana	Foods which are cold	
3.	अत ि सनगिध भोजन Ati snigdha bhojana	Unctuous food	
4.	अतमिातर भोजन Ati maatra bhojana	Excessive eating	
5.	चनितयाना अतचिनितनात Chintyaanaam ati chintanaat	Excessive thinking	

Clinical Features of Rasa vaha Sroto Dushti

अश्रद्धा च अरुचिः च आस्यवैरस्यम् अरसज्ञता। हृल्लासो गौरवं तन्द्रा स अङ्गमर्दो ज्वरः तमः पाण्डुत्वं स्रोतसां रोधः क्लैब्यं सादः कृश अङ्गता। नाशो अग्नेः अयथाकालं वलयः पलितानि च। रसप्रदोषजा रोगाः ।

Causes of Rakta vaha Sroto Dushti

विदाहीनि अन्नपानानि स्निग्धोष्णानि द्रवाणि
रक्तवाहीनि दुष्यन्ति भजतां च आतपानलौ||१४||

Causes of Raktavaha Sroto Dushti

Sr .No	Sanskrit word	English	Remark
1.	वदिाही अनन Vidaahi anna	Foods which cause burning	
2.	वदिाही पान Vidaahi paana	Drinks which cause burning	
3.	सनगिध उषण - दरव आहार Snigdha ushna drava ahara	Unctous, hot and liquid food	
4.	आतप सवन Aatapa sevana	Exposure to excess sunlight	
5.	अनल सवन Anala sevana	Exposure to heat	

Clinical Features of Rakta vaha Sroto Dushti

वक्ष्यन्ते रक्तदोषजाः।

कुष्ठ-वीसर्प-पिडका रक्तपित्तम् असृग्दरः

गुद-मेढ्र-आस्यपाकः च प्लीहा गुल्म अथ विद्रधिः।

नीलिका कामला व्यङ्गः पिप्प्लवः तिलकालकाः

दद्रुः चर्मदलं श्वित्रं पामा कोठ अस्रमण्डलम्।

रक्तप्रदोषात् जायन्ते,

Causes of Mansa vaha Sroto Dushti

अभिष्यन्दीनि भोज्यानि स्थूलानि च गुरूणि च।
मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतां दिवा॥१५॥

Causes of Mansavaha Sroto Dushti

Sr .No	Sanskrit word	English	Remark
1.	अभषियनदि भोजय Abhishyandi bhojya	Foods which cause abhishyanda	
2.	सथल भोजय Sthula bhojya	Bulky food	
3.	गर भोजय Guru bhojya	Heavy food	
4.	भकतवा सवपता दवि Bhuktwaa swapataaM diwa	Sleeping after eating during day	

Clinical Features of Mansa vaha Sroto Dushti

...शृणु मांसप्रदोषजान्
अधिमांस अर्बुदं कीलं गलशालूक-शुण्डिके|
पूतिमांस अलजी गण्ड गण्डमाल उपजिह्विका:
विद्यात् मांसाश्रयान्..

Causes of Medo vaha Sroto Dushti

अव्यायामाद् दिवास्वप्नात् मेद्यानां च अतिभक्षणात्।
मेदोवाहीनि दुष्यन्ति वारुण्या: च अतिसेवनात्॥१६॥

Causes of Medovaha Sroto Dushti

Sr .No	Sanskrit word	English	Remark
1.	अवयायामात Avyayamaat	Not doing physical exercise	
2.	दविासवपनात Diwaswapnat	Sleeping during day time	
3.	मदयाना अतभिकषणात Medyanam ati bhakshanat	Excessive intake of fatty food substance	
4.	वारणया : अतसिवनात Varunya atisevanat	Excessive intake of alcohol	

Clinical Features ofMedo vaha Sroto Dushti

.

मेदः संश्रयान् तु प्रचक्ष्महे|

निन्दितानि प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि यानि च||

त्रयः तु खलु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहान् अभिनिर्वर्तयिष्यन्त इमानि पूर्वरूपाणि दर्शयन्ति; तद्यथा- जटिलीभावं केशेषु, माधुर्यम् आस्यस्य, करपादयोः सुप्तता-दाहौ, मुख-तालु-कण्ठ शोषं, पिपासाम्, आलस्यं, मलं काये,

Causes of Asthi vaha Sroto Dushti

व्यायामात् अतिसङ्क्षोभात् अस्थ्नाम् अतिविघट्टनात्।
अस्थिवाहीनि दुष्यन्ति वातलानां च सेवनात्॥१७॥

Causes of Asthivaha Sroto Dushti

Sr .No	Sanskrit word	English	Remark
1.	वयायामात vyayamat	Physical exercise	
2.	अति सकषोभात Ati sankshobhaat	excessive agitation of the body	
3.	असथना अति वघिटटनात Asthnam ati vighattanat	Excessive friction of bones	
4.	वातल आहार - वहिार सवन Vatala ahara vihara sevana	Food and regimen which increases Vata	

Clinical Features of Asthi vaha Sroto Dushti

अधि अस्थि दन्तौ दन्त अस्थि भेद शूलं विवर्णता|
केश-लोम-नख-श्मश्रु दोषाः च अस्थिप्रदोषजाः॥

Causes of Majja vaha Sroto Dushti

उत्पेषात् अति अभिष्यन्दात् अभिघातात् प्रपीडनात्।
मज्जवाहीनि दुष्यन्ति विरुद्धानां च सेवनात्॥१८॥

Causes of Majjavaha Sroto Dushti

Sr .No	Sanskrit word	English	Remark
1.	उतपषात utpeshat	Crushing	
2.	अता अभषिनदात ati abhishyandat	Excessive oozing?	
3.	अभघितात Abhighatat	injury	
4.	परपीडनात Prapidanat	squeezing	
5.	वरिदध आहार सवन Viruddha ahara sevanat	Intake of incompatible food	

Clinical Features of Majja vaha Sroto Dushti

रुक् पर्वणां भ्रमो मूर्च्छा दर्शनं तमसः तथा ।
अरुषां स्थूलमूलानां पर्वजानां च दर्शनम् ॥
मज्जप्रदोषात्

Causes of Shukra vaha Sroto Dushti

अकालयोनिगमनात् निग्रहात् अतिमैथुनात्।
शुक्रवाहीनि दुष्यन्ति शस्त्रक्षाराग्निभिः तथा॥१९॥

Causes of Shukra vaha Sroto Dushti

Sr .No	Sanskrit word	English	Remark
1.	अकाल योनगिमनात Akala yoni gamanat	Intercourse at improper time and improper yoni	
2.	नगिरहात nigrahat	Suppression of sexual urge	
3.	अत ि मथनात Ati maithunat	Excessive intercourse	
4.	शसतर कषार अगनभि : Shastra kshara agni	Injury due to weapon, alkali or fire	

Clinical Features of Shukra vaha Sroto Dushti

शुक्रस्य दोषात् क्लैब्यम् अहर्षणम्।
रोगि वा क्लीबम् अल्पायु: विरूपं वा प्रजायते॥
न च अस्य जायते गर्भः पतति प्रस्रवति अपि।
शुक्रं हि दुष्टं स अपत्यं स दारं बाधते नरम्॥

Causes of Mutra vaha Sroto Dushti

मूत्रित उदक भक्ष्य स्त्रीसेवनात् मूत्रनिग्रहात्।
मूत्रवाहीनि दुष्यन्ति क्षीणस्य अभिक्षतस्य च॥२०

Causes of Mutra vaha Sroto Dushti

Sr .No	Sanskrit word	English	Remark
1.	मतरति उदक Mutrita udaka	Drinking water when there is urge to micturition	मतरति इतᐠ मतरवग यकतसय
2.	मतरति भकषय Mutrita bhakshya	Eating when there is urge to micturition	
3.	मतरति सतरी सवनात Mutrita stree sevanat	Intercourse when there is urge to micturition	
4.	कषीणसय अभकिषतसय Kshinasya abhikshatasya	Emaciated and injured	

Clinical Features of Mutra vaha Sroto Dushti

मूत्रवहानां स्रोतसां बस्तिर्मूलं वङ्क्षणौ च, प्रदुष्टानां तु खलु एषाम् इदं विशेषविज्ञानं भवति; तद् यथा–अतिसृष्टम् अतिबद्धं प्रकुपितम् अल्पाल्पम् अभीक्ष्णं वा बहलं सशूलं मूत्रयन्तं दृष्ट्वा मूत्रवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानि इति विद्यात्।

Causes of Purisha vaha Sroto Dushti

सन्धारणात् अत्यशनात् अजीर्ण अध्यशनात् तथा|
वर्चोवाहीनि दुष्यन्ति दुर्बलाग्नेः कृशस्य च||२१||

Causes of Purisha vaha Sroto Dushti

Sr .No	Sanskrit word	English	Remark
1.	सनधारणात Sandharanat	Retention of natural urges specially of defecation and flatulence	
2.	अति अशनात Ati ashanat	Excessive eating	
3.	अजीरणात Ajirnat	Indigestion	
4.	अधयशनात Adhyashanat	Eating too soon after a meal	
5.	दरबलागन : Durbalagni	Weak digestive fire	
6.	कशसय Krushasya	emaciated	

Clinical Features of Purisha vaha Sroto Dushti

पुरीषवहानां स्रोतसां पक्वाशयो मूलं स्थूलगुदं च, प्रदुष्टानां तु खलु एषाम् इदं विशेषविज्ञानं भवति; तद् यथा– कृच्छ्रेण अल्पाल्पं सशब्दशूम् अतिद्रवम् अतिग्रथितम् अतिबहु च उपविशन्तं दृष्ट्वा पुरीषवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानि इति विद्यात्।

Causes of Sweda vaha Sroto Dushti

व्यायामात् अतिसन्तापात् शीतोष्ण अक्रमसेवनात्।
स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैः तथा॥२२॥

Causes of Sweda vaha Sroto Dushti

Sr .No	Sanskrit word	English	Remark
1.	वयायामात vyayamat	Physical excercise	
2.	अत सनतापात Ati santapat	Excess grief	
3.	शीत - उषण अकरम सवनात Shita – ushna akrama sevanat	Incorrect sequence of hot and cold intake	
4.	करोध - शोक - भय Krodha – shoka – bhaya	Anger, sadness and fear	

Clinical Features of Sweda vaha Sroto Dushti

स्वेदवहानां स्रोतसां मेदो मूलं लोमकूपाश्च, प्रदुष्टानां तु खलु एषाम् इदं विशेषविज्ञानं भवति; तद् यथा– अस्वेदनम् अतिस्वेदनं पारुष्यम् अतिश्लक्ष्णताम् अङ्गस्य परिदाहं लोमहर्षं च दृष्ट्वा स्वेदवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानि इति विद्यात्।

Treatment of Sroto Dushti

प्राणोदकान्नवाहानां दुष्टानां श्वासिकी क्रिया।
कार्या तृष्णोपशमनी तथैव आमप्रदोषिकी॥२६॥
विविधाशितपीतीये रसादीनां यदौषधम्।
रसादिस्रोतसां कुर्यात् तद् यथास्वमुपक्रमम्॥२७॥
मूत्रविट्स्वेदवाहानां चिकित्सा मौत्रकृच्छ्रिकी।
तथाऽतिसारिकी कार्या तथा ज्वरचिकित्सिकी॥२८॥

Prof.Dr.R.R.Deshpande

Sharing of Knowledge

FOR

Propagating Ayurved